

De Opkerk te Dorestad als voorgangster van de Parochiale kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede.

dr. A. Johanna Maris,

Ruim twintig jaren her verleende de redactie van het Jaarboekje van „*Oud-Utrecht*” (1950, blz. 61) gastvrijheid aan mijn beschouwing, getiteld *De Plaats der Parochiekerk in Dorestad, in de „villa” Wijk en in de stad Wijk bij Duurstede*. Hierin betoogde ik, dat het houten kerkje, waarvan dr. H. J. Holwerda de sporen teruggevonden had op de Heul binnen de omwalling van een Frankisch „castellum”, voor een kerk met zielzorgende functie moest worden gehouden. Het kerkje op de Heul zou dan ook geen ander godshuis zijn dan de in 777 vermelde Opkerk. In 863 of niet lang erna ging het heiligdom teniet. Een nieuwe kerspelkerk verrees - wanneer is niet bekend - aan de noordzijde van de Steenstraat. Na de stichting van het stadje Wijk bij Duurstede werd een kerk binnen de veste gebouwd (begin 14de eeuw), die aan Sint Johannes de Doper werd gewijd. De parochiale rechten van de kerk aan de Steenstraat gingen over aan de kerk in de stad. Op het zogeheten Oude Kerkhof bevond zich in de late middeleeuwen een kapel, bekend als Heilige Kruiskapel, Sint Antoniuskapel of kapel op het Oude Kerkhof. De kapel werd kort voor 1590 gesloopt. In de 19de eeuw werd aldaar een begraafplaats ingericht. Ofschoon Holwerda ter plaatse van de Sint Janskerk in de stad geen opgravingen had kunnen verrichten, nam hij aan, dat deze kerk een Karolingische voorgangster had gehad. Aan het zuidelijke einde van de koopmansnederzetting zou dan een tweede kerk gestaan hebben, hetgeen door mij betwist werd.

De hervatting van de opgravingen te Wijk bij Duurstede door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort heeft tot belangrijke wijzigingen geleid van de door Holwerda gegeven voorstelling van „Nederlands eerste koopstad”. Drs. H. Halbertsma¹⁾ was zo vriendelijk mij mede te delen, dat gebleken is, dat het slot c.a. en de ommuurde stad, de Sint Janskerk inbegrepen, gesticht zijn op nieuw aangewassen grond. Langs de gehele Hoogstraat werden sporen van aanlegsteigers gevonden tot aan een punt ongeveer even noordoostelijk van het terrein de Heul. Op de Heul zelf hebben onderzoekingen onder leiding van Prof. dr. W. A. van Es uitgewe-

1) Vergel. Archeologisch Nieuws, Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond. 6de serie, jrg. 14 (1961), afl. 5, kol. x91. De Heer H. Halbertsma, wie ik hierbij mijn bijzondere dank betuig voor zijn uiterst waardevolle mededelingen, was zo vriendelijk te berichten, dat binnenkort in de Sint Janskerk nieuwe onderzoekingen zullen worden ingesteld vanwege de R.O.B. te Amersfoort.

zen, dat er geen sporen waren van Holwerda's „castellum”. Er werd echter wel een houten gebouwtje aangetroffen, dat een kerkje moet zijn geweest en door brand verwoest is. Aan de zuidzijde ernaast had een klokkestoel gestaan. Het kerkje stond niet op een grafveld, maar in een boog rondom strekte zich een grafveld uit. Dit alles was Karolingisch. Verderop hadden verspreid boerenwoningen van ruime omvang gestaan. Een Karolingisch grafveld werd voorts blootgelegd even buiten de Veldpoort zuidelijk van de Steenstraat. Tenslotte bleek er een grafveld uit de Romeinse tijd te zijn geweest bij de Trecht- of Trekweg. In de omgeving van het Oude Kerkhof heeft men wel enig onderzoek verricht, maar niet op de huidige begraafplaats aldaar. Wij weten dus nog niet, of de resten van de middeleeuwse kapel aanwezig zijn en of die kapel een vroeg-middeleeuwse voorganger ter plaatse heeft gehad uit de tijd na de Noormannenheerschappij.

De nieuwe opgravingen hebben alom in den lande en daarbuiten de aandacht getrokken. Het wil mij voorkomen, dat het thans het juiste tijdstip is om mijn betoog van 1950 over de historische samenhang tussen de Opkerk te Dorestad en de Sint Janskerk binnen de veste Wijk bij Duurstede opnieuw te bezien.

I. Dorestad - Wijk - Wijk bij Duurstede

Het grondgebied van het later zogeheten Wijkse gerecht of Gemene Land van Wijk bij Duurstede was gedurende de Romeinse tijd vóór de 4de eeuw nog niet door een brede stroom van het Rijswijkse gescheiden. De Rijn liep met een flinke bocht in de buurt van de later ontstane Roodvoet in noordwestelijke richting naar de „castra” te Vechten en (U)trecht en verder zeewaarts, na voor verschillende aftakkingen bij Vechten en Utrecht enz. gezorgd te hebben. Meer naar het westen toe had men de rivier de Zoel, die bij de Oude Waal (Linge bij Zoelen), waar zij het water uit de Waal ontving, haar loop begon noordwestwaarts langs Beusichem en verder in de richting van de Hollandse IJssel en van een zijarm van de Rijn ten zuiden van Utrecht. Omstreeks de 4de eeuw ontstond de Lek en werd al spoedig tot een bevaarbare stroom, welke de Rijn even beneden het ombuigingspunt verbond met de Zoel in de buurt van Zoelmond. De Zoel verwerd tot een onbeduidende streng achter de Betuwse bandijk, toen ter plaatse een doorgaande bedijking van de zuidelijke Lekoever tot stand was gekomen (begin 12de eeuw). De Rijn beneden het afsplitsingspunt van de Lek is nog eeuwenlang een voor het west-Europese handelsverkeer geschikte stroom, een „via regia”, gebleven.²⁾

Men zal het „castrum Duristate”, dat den Friezenkoning Radbod als steunpunt diende in zijn ongelukkige strijd tegen de Frankische hofmeier Pippijn

2) Deze en andere bijzonderheden over de vroegere gesteldheid van Rijn, Kromme Rijn, Lek en Zoel dank ik aan wijlen prof. dr. C. H. Edelman en aan ir. K. Hoeksema te Wageningen. Zie ook ir. H. Egberts, *De Bodemgesteldheid van de Betuwe. De Bodemkartering van Nederland VIII*, 1950, blz. 51. Volgens T. Vink, *De Lekstreek*, 1926, blz. 123, was er vóór de historische tijd een riviersplitsing nabij Wijk bij Duurstede, waarbinnen de Wijker kom gelegen was (= Bossenwaard); voorts noemt hij de Zoel met haar Utrechtse voortzetting de Linschotenstroom. Men zie ook Martina van Vliet, *Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams*, 1961, Hoofdstuk I, § 1.

(689), mogen zoeken bij het splitsingspunt van Rijn en Lek, aan de Dorestedse zijde.³⁾ Dit punt bevond zich, zoals gezegd, even beneden de ombuiging van de Rijn, dus een eind meer oostelijk dan thans. Na de Noormannentijd verminderde de Rijn beneden Dorestad ten gunste van de Lek. Keizer Fredrik I Barbarossa deed in zijn hofgerecht in 1165 een uitspraak, waarbij werd toegestaan een afwatering te graven van de Rijn door de Wageningse Nude noordwaarts en bevolen werd om de dam, welke een mensleeftijd tevoren („antiquitus”) bij of in de „villa”, genaamd „Wich”, ter kering van het hoge water in de Rijn gelegd was, op zijn plaats te laten, terwijl de dam bij Stockede of Svadeburg (Zwammerdam) mocht worden opgeruimd. Naar alle waarschijnlijkheid was de dam, waardoor de Kromme Rijn voorgoed van Rijn en Lek werd afgesneden, kort vóór 1126 gelegd in verband met de aanleg van een doorgaande bedijking van de rechteroever van Rijn en Lek en de voorgenomen ontginning van het moerassige Langbroek.⁴⁾

Eerst na de dood van de Friezenkoning Radbod (719) kon Karel Martel het Frankische gezag in deze streken voorgoed vestigen. De handelswijk Dorestad kwam tot grotere voorspoed dan tijdens het onrustige Friese bewind mogelijk was geweest. Rond 723 begiftigde de hofmeier Karel Martel aartsbisschop Willibrord en zijn clerus met koninklijk domeingood binnen en buiten het „castrum” Trecht (Utrecht) en de „villa” of het „castrum” Fethna (Vechten). Maar ook in Dorestad werd de Utrechtse bisschopszetel begunstigd. In 777 schonk Karel de Grote de Vpkirika c.a. Lodewijk de Vrome breidde in 815, toen hij de Utrechtse kerk bevestigde in al hetgeen zijn vader en zijn grootvader aan de kerk geschonken hadden, het recht van immunitet (d.i. verbod van optreden van wereldlijke gezagdragers) ten aanzien van personen, die onder het gezag en de bescherming van de kerk stonden („homines ecclesie”), uit tot diegenen dezer lieden, die te Dorestad gevestigd waren of daar met hun schepen aanlegden. Er wordt dan gesproken van de „oevers in Dorestad” („in ripis in Dorestado”), waarmede de handelswijk, het „emporium” Dorestad bedoeld wordt.⁵⁾ Tevens verkreeg de Utrechtse bisschopszetel het recht op een tiende van alle domein-inkomsten ter plaatse, waarbij men kan denken aan tol, munt, opbrengsten uit landerijen enz.

Weinig jaren later zag Lotharius I zich genoopt de Noorman Heriold of Harald te belenen met een gebied, waarvan ook Dorestad deel uitmaakte. Ha-

3) H. Halbertsma, *The Frisian Kingdom*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, jrg. 15-16, 1965-1966, blz. 69, vooral blz. 71 vlg. De Heer Halbertsma wees mij erop, dat het door Fredegar vermelde „castrum Duristate” vermoedelijk een romeins „castrum” geweest is, dat zoals de meeste van dergelijke „castra” bij een splitsing van waterwegen zal hebben gestaan, in dit geval bij het afsplitsingspunt van de Lek uit de Rijn bij Dorestad. Denkelijk *Levefanum*. Vergel. J. E. Bogaers, *Castra Herculis*, Berichten van de R.O.B., jrg. 18, 1968, blz. 152 en Bild I op blz. 153.

4) Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, I, no. 448. Vergel. M. van Vliet, a.a.b., blz. 6-8. Voor de ontginning van Langbroek zie H. van der Linden, *De Cope*, 1955, blz. 100, 300 en 312.

5) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, nos. 48, 56 en 88. Vergel. dr. I. H. Gosses, *De oude Kern van het Bisdomein Utrecht*, *Verspreide Geschriften*, blz. 120 e.v. De schenking van het tiende aandeel van het domeingood zou teruggaan op een oorkonde van Pippijn de Middelste (omstr. 750). In Dorestad dacht zich Gosses het tiende deel plaatselijk afgebakend.

rald werd opgevolgd door zijn broeder Rorik, wiens heerschappij tot 857 duurde. In 863 vond de laatste aanval van Noormannen op de handelswijk plaats. De Friese kooplieden ontvluchtten de handelsnederzetting om heul te zoeken in de tamelijk grote landelijke nederzetting („villa non modica”). De aanvallers doodden daar velen en voerden anderen in gevangenschap met zich mede.⁶⁾ De „villa” was kennelijk enigermate omheind en versterkt.

De Noormannen waren het niet alleen, die Dorestad met de ondergang bedreigden. Herhaalde watervloeden teisterden de plaats. De stormvloed van 864 verzwolg het zuidoostelijke gedeelte van de koopmanswijk c.a. Het was met „Nederlands eerste koopstad” - om met Holwerda te spreken - voorgoed gedaan. Herstel van de handelsnederzetting door opschuiving in noordwestelijke richting bleek ondoenlijk. Tengevolge van het voortdurend aanslibben van de linkerrivieroever, kwam het noordwestelijke uiteinde van Dorestad steeds ongunstiger te liggen ten opzichte van de stroom. De Noorderwaard begon zich te vormen. Na het wegspoelen van het zuidoostelijke Dorestad bleef het in deze omgeving nog ettelijke eeuwen uiterst gevaarlijk. Het verdeelpunt van Rijn en Lek schoof in zuidwestelijke richting op.⁷⁾

Gelijk bekend had de Utrechtse bisschop Liudger in 850 de wijk uit Utrecht naar Wadenoyen moeten nemen. In 858 werd de Odilienberg (Odelenberg, verkeerdelijk St. Odilienberg) zetel van het bisdom en tenslotte Deventer. Eerst omstreeks 920 zou bisschop Balderik er met hulp van zijn vader, graaf Ricfried, in slagen om het oude Trecht te herwinnen en kon het herstel van de burcht, het kerkelijke centrum van het bisdom, een aanvang nemen. Intussen hadden Tiel en Deventer de rol van het vroegere Dorestad overgenomen. Dit kwam tot uiting in de oorkonde van koning Zwentibold van 896, waarbij hij het immunitetsrecht ten opzichte van de beschermelingen van de kerk van Utrecht, zoals dit in 815 in het diploma van Lodewijk de Vrome m.b.t. Dorestad omschreven was, uitbreidde tot Tiel en Deventer en andere plaatsen, waar de kerk gerechtigd en gegoed was („ut sicut in Dorestado in terris Sancti Martini residentibus... sic in Daventra villa et Tiale omnibusque aliis in terris et possessionibus ejusdem Trajectensis ecclesie consistentibus vel commanentibus de cetero ab exactoribus nostris non expetentur”). Een kleine dertig jaar na het herstel van de burcht Trecht als bisschopszetel, in 948, bevestigde de Duitse koning Otto I de Utrechtse kerk in al haar vroegere rechten in overeenstemming met de voorafgegangene schenkingsoorkonden van koningen en keizers in de plaats, welke eens Dorstad, doch thans Wijk genaamd is, en alle overige plaatsen van daar tot aan de zee en in de aan zee gelegen streken („in villa quondam Dorstetti nunc autum Vvik nominata. . .⁸⁾ Men sprak dus in de 10de eeuw in een officieel stuk van het dorp Wijk, vroeger Dorestad geheten. Het doet ons dan ook antiquarisch aan, wanneer koning Hendrik IV in het diploma van 1057, waarbij hij de vroegere oorkonden van Lodewijk de Vrome en van Zwentibold bevestigt, de zinsnede „in ripis Dorestatu” bezigt.⁹⁾

6) G. Waitz, *Annales Bertiniani auctore Hincmaro* (schooluitgave der M.G.H. Scriptores), 1883, blz. 61, op het jaar 863.

7) Deze alinea berust in hoofdzaak op vriendelijke mededeling van ir. K. Hoeksema.

8) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, nos. 88 en 111.

9) *Alsv.*, I, no. 218.

Dit laat zich gevoegelijk verklaren uit 's konings wens om het bisdom volledig te herstellen c.q. te handhaven in alle vroegere rechten, welke het voor de Noormannentijd had bezeten. Nauwe aansluiting bij de formuleringen van de oude diplomata kan bijdragen tot vervulling van de wens tot volledig herstel.

Men zal de kern van het landelijke kerspel Wijk moeten zoeken op het hoger gelegen oude land ten westen en noordwesten van de latere stad Wijk bij Duurstede, waar de Steenstraat en de Middelweg doorheen lopen. Reeds werd opgemerkt, dat de Kromme Rijn in het eerste kwart van de 12de eeuw werd afgedamd, een werk, dat samenhang met de aanleg van een doorgaande dijk langs de rechteroever van de Rijn en de Lek. Dit betekent, dat er bij het opgeschoven verdeelpunt van Rijn en Lek nieuw land was aangewassen. In de 13de eeuw werd op deze maagdelijke bodem de bekende vierkante verdedigingstoren (donjon) opgericht nabij de Lek.¹⁰⁾ Om de toren ontstond gaandeweg een groter geheel: het slot te Duurstede. In aansluiting tot het kasteelterrein werd het „opidum” Wijk bij Duurstede gesticht, eveneens op aangewassen bodem. Het nieuwe stadje verkreeg in 1301 stadsrechten van de heer der plaats, Gijsbrecht II van Zuylen van Abcoude. In het oudste gedeelte van de stad, van de Veldpoort tot de Arkpoort bij de Peperstraat aan de Arkgracht of Mazijk treft men de voornaamste gebouwen aan: de Sint Janskerk, het Nederhof en het stadhuis. De aan Sint Johannes de Doper gewijde kerk, zoals wij die kennen, werd door een eenvoudig kerkje voorafgegaan, dat in de onmiddellijke nabijheid heeft gestaan.^{10a)} Achter het herenhuis de Nederhoff vindt men bij de Mazijk een laat-middeleeuws torentje, overblijfsel van de vroegere huizinge. De naam Nederhoff legt verband met het hoge hof of huis, nl. het slot te Duurstede. Het huis is misschien een tijdlang bestuurszetel geweest van de heerschappij Wijk bij Duurstede. Gelijk bekend kwam bisschop David van Bourgondië in 1459 in het bezit der heerschappij. Nadat Karel V in 1528 erfheer 's Lands van Utrecht was geworden, werd hij ipso facto tevens eigenaar van de Nederhoff met het gehele daartoe behorende terrein tussen de Volderstraat (oorspr. Voirder- of Vorderstraat) en de Mazijk of Arkgracht.¹¹⁾

Opmerkelijk is de waaivormige aanleg van de Volderstraat, de Arkgracht (een gegraven water) en de wat jongere Muntstraat van het kasteel uit gezien. Mogelijk is de Volderstraat aangelegd op de oudste Lekdijk; zij loopt immers in de richting van de tegenwoordige Rijnstraat, dit wil zeggen naar de plaats van de aloude afdamming van de Kromme Rijn. Van de Volderstraat uit en de Markt gaat de Peperstraat over de Arkgracht of Mazijk, waar eens de Arkpoort stond, naar het Oever. Hier konden de schepen aanleggen. De hoek van Lek en Kromme Rijn lag omstreeks 1300 meer westwaarts; de Lekbedding kwam dicht bij de stad en het begin van de Kromme Rijn eveneens. In de loop van de 14de eeuw is het Oever binnen de stadsversterkingen ge-

10) J. G. N. Renaud, Het middeleeuwse Kasteel en de Archeologie, in Een Kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek, gedenkboek A. E. van Giffen, 1947, blz. 436-438. Zie ook noot 1.

10a) Mededeling van drs. H. Halbertsma.

11) Rijksarchief Utrecht, rechterlijke archieven, inv. nos. 348* en 373 (van 1542 en 1536).

trokken. Het begin van de Kromme Rijn werd vergraven tot stadsbuiten-gracht. Aan de Lekzijde werd de stadswal tegelijk bandijk. Op de kaart van Jacob van Deventer van de stad Wijk bij Duurstede (1560) kan men deze toestand waarnemen. Heden ten dage verlaat de Kromme Rijn de rivier de Rijn/Lek een weinig meer stroomopwaarts van de stad en wordt het water ingelaten door een sluis.

II. Wereldlijke en kerkelijke rechten te Wijk bij Duurstede

Voordat bisschop David van Bourgondië de heerschappij Wijk bij Duurstede met zijn wereldlijke gebied verenigde (1459), was zij een op zich zelf staande mogendheid in het klein. Zij dankte haar ontstaan aan de omstandigheid, dat de hof te Wijk c.a. erfelijk in leen werd uitgegeven. De oudste heren waren vermoedelijk leden van een zich „van Wijk” noemend geslacht. Later volgden leden van de tak-Abcoude van het geslacht „van Zuylen”, van wie Zwerder I van Zuylen, heer van Abcoude, zoon van Gijsbrecht en Henrica van Abcoude, de eerste heer van Wijk is geweest.¹²⁾

Aanvankelijk was de Wijkse hof koningsgoed. Otto III schonk de hof samen met andere goederen aan de Keulse aartsbisschop Heribert in 1001. De kerkvorst bestemde het gegevene voor de dotatie van een abdij, welke te Deutz aan de Rijn tegenover Keulen zou worden opgericht. De nieuwe abdij erlangde voor haar hof te Wijk met alles, wat daaronder behoorde, immuniteit met hoogheerlijke rechten. De voogdij hierover stond ter beschikking van de aartsbisschop.¹³⁾ In 1256 kocht graaf Otto II van Gelre en Zutphen onder meer van de Deutzer abdij de hof te Wijk en gaf deze in leen uit. Het leengoed wordt in de acte van verlei d.d. 1 april 1388 van Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen, voor heer Willem van Abcoude omschreven als volgt: „*dat huys tot Duersteden, die heerscapp van Wijck ende die poert van Wijck mit den gerichtten, hoghe ende leghe, ende mit allen hoeren toebehoeren ende mit hoeren rechte, alsoe als sy ghelegghen sijn, ende mit allen vesten, die dair nu aen sijn ende die men hiernamaels dair ain maken sal*”.

Terzelfder tijd beleende de hertog heer Willem van Abcoude met „*den weert, die geheheyten is Roetvoet, den aude mit den nyen, ghelegen boven den arcke tot Wijck, ende die weert, die gelegghen is boven Ravenswade ende gehey-*

12) Zie voor de heren van Wijk bij Duurstede uit het geslacht Van Zuylen dr. H. Obreen, *La Maison de Zuylen dans l'histoire des Pays-Bas*, I, Les van Zuylen seigneurs d'Abcoude, Gaesbeeck, Wijk, Putten, Strijen etc., 1933. Voorts R. A. Utrecht, handschr. dr. C. Booth, *Genealogieën* (langwerpige boekjes), 301, 1033 en 1301.

13) Th. J. Lacomblet, *Niederrheinisches Urkundenbuch*, I, no. 153 en Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 172. Lacomblet *Die Benedictiner-Abtei zu Deutz*, in *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, V, 1866, blz. 253 e.v., alw. op blz. 276: (12de eeuw) „*Nemo ibi jure fori placitare vel judicare debet preter abbatem Tuiciensem et ejus villicum. Coloniensis archiepiscopus noster ibi est advocatus, preter eum nullus . . . Viginti libras pro mutacione villicationis abbati aliquando vidimus dari*” (niemand behoort daar, d.w.z. te Wijk, de wereldlijke rechtspleging uit te oefenen noch recht te doen behalve de abt van Deutz en diens meier. Onze aartsbisschop van Keulen is daar voogd, behalve hem niemand . . . Wij vinden, dat er somtijds 20 pond aan de abt gegeven werd voor de overgang van de „villicatio”, de hof te Wijk, voorzover bestuurd door de „villicus” of meier, op een nieuwe gerechtigde.

ten is des Greven weert, ende mit anders allen hoeren toebehoeren ende aenvalle".¹⁴⁾

Wat men precies onder de „arcke" te Wijk mag verstaan, laat zich niet gemakkelijk raden. Het zou een sluisje kunnen zijn om rivierwater in te laten in de stadsbuitengracht naast de plaats van de Walpoortmolen; maar ark, Lat. arcus, heeft de algemene betekenis van boog, kromming, en kan zeer wel iets anders beduiden. De beide „weerden" waren uit het Gelderse domein afkomstig: de Gelderse vorst had de stroomhoogheid.

De leenomschrijving omvat géén rechten van kerkelijke aard, zoals collatie-rechten. De Deutzer abdij heeft dan ook in Wijk generlei rechten met betrekking tot de kerk, de kerkelijke bediening of de tienden gehad. Van collatie-rechten is evenmin sprake, wanneer Johan II, graaf van Bentheim, zijn vrouw Mechteld en zijn zoons Simon en Otto 15 april 1328 aan de bisschop van Utrecht zijn rechten ten aanzien van een groot aantal goederen overdoet, welke Zweder II van Abcoude in leen hield, waaronder het „castrum in Duersteden".¹⁵⁾ Hoe het „castrum" Bentheims leengoed kon zijn, terwijl „dat huys tot Duersteden" Gelders leengoed was, laat zich misschien aldus verklaren, dat een bepaalde versterkte aanbouw op het kasteelterrein, wel te onderscheiden van „dat huys", door de heer op eigen kosten was gesticht en vervolgens tot een leengoed gemaakt was, dat in 1328 van de graaf van Bentheim in leen werd gehouden. Was het „castrum" de vierkante toren (donjon)?

Gijsbrecht III, heer van Wijk, wist zich invloed op kerkelijk gebied te verzekeren door in de kerk van Sint Johannes de Doper in de stad Wijk bij Duurstede een kapittel van tien kanunniken op te richten (28 mei 1365). De heer behield zich de collatie der kanunniksprebenden voor; de kanunniken kregen het recht hun eigen deken te verkiezen. In 1399 werd het pastoorsbeneficé bij het kapittel ingelijfd. Nu was de proost van het kapittel van Oudmunster (Sint Salvator) te Utrecht kerk- en tiendheer in het kerspel van Wijk. Men trof daarom de volgende regeling: de proost van Oudmunster en de heer van de heerschappij van Wijk zouden ieder een kanunnik nomineren tot het cureit- of pastoorsambt, waarna de proost, die tevens aartsdiaken was, aan de twee genomineerden brieven van institutie tot het cureitschap zou verlenen.¹⁶⁾ Naderhand merkt men niets meer van twee kanunniken-pastors. Het kapittel beurt dan zelf de pastorie-inkomsten of „cuerrenthen", terwijl een gesalarieerde kapelaan de zielzorg behartigt.

Behalve in het kerspel Wijk bij Duurstede, waar hij kerk- en tiendheer was,¹⁷⁾

14) Oorkondenboek Sticht Utrecht, III, no. 1388. Mr. S. Muller Fz. e.a., Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht, no. 1114. Vergel. Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Leenen buiten Gelderland, uitg. Ver. „Gelre" 1912, nos. 1 en 1a, beleningen van 1340-1427.

15) Mr. S. Muller Fz., Regesten van het archief der Bisschoppen . . . , no. 573. Dr. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten van Oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, uitg. Hist. Gen. 1937, reg. no. 816.

16) Rijksarchief Utrecht, archieven der kleine kapittelen en kloosters, inv. nos. 6, 7 en 9 fol. 19. De oprichtingsdatum van het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk b. D. in mr. R. Fruin, Rechtsbronnen van de kleine Steden van het Nedersticht, II, 1897, blz. 165, CLIX.

17) Rijksarchief Utrecht, archief van het kapittel van Oudmunster, inv. no. 1846, I, eerste blad e.v., onder „De bonis prepositure" (goederen van de proostdij, c. 1380) vindt men tienden onder Wijk b.D., Rijswijk, Maurik. Echteld en IJzendoorn. De om-

had de proost van Oudmunster in vele andere parochiën soortgelijke rechten. Bijvoorbeeld te Rijswijk (Sint Maartenskerk), Maurik (Sint Maartenskerk), Echteld (kerk van Sint Johannes de Doper) en Eck.¹⁸⁾ In 1139 had de Utrechtse bisschop Andries van Kuik aan Oudmunster het recht toegekend op de novale tienden van de gronden (hoofdzakelijk komgronden) tussen Maurik ten oosten, Ravenswaai ten westen Rijswijk ten noorden en Zoelen ten zuiden.¹⁹⁾ De proost van Oudmunster was derhalve kerk- en tiendheer in de streek ten oosten van de Zoel alsook te Wijk (bij Duurstede). De oude samenhang van dit door de Lek in tweeën gedeelde gebied is op kerkelijk terrein zichtbaar gebleven. De vraag laat zich stellen, hoe Oudmunster aan de kerk- en tiendheerlijke rechten te Wijk c.a. gekomen is.

III. De goederenlijst van de kerk van Utrecht en de schenkingsoorkonde van 777

De kapittelen van de Domkerk (Sint Maarten) en van Oudmunster (Sint Salvator) waren de twee oudste der vijf zogeheten „ecclesiën” of kanunnikencolleges in de bisschopsstad Utrecht. Met de bisschop aan het hoofd hadden zij het genot van de goederen en inkomsten van „Sint Maarten”, d.w.z. de kerk van Utrecht of juister: het bisdom Utrecht. In de 10de eeuw kwam het tot een scheiding van goederen tussen de bisschop, het kapittel van Sint Maarten (Dom) en Sint Salvator (Oudmunster). De bestanddelen van het nog ongescheiden vermogen van „Sint Maarten” kan men voor een belangrijk deel aantreffen in de goederenlijst, waarvoor gegevens waren ontleend aan eigendomstitels uit de 8ste en de 9de eeuw. De lijst („*commemoratio de rebus Sancti Martini Trajectensis ecclesie*”) werd vermoedelijk aangelegd om de rechten van de Utrechtse kerk vast te leggen in de plaatsen en streken, waar

schrijving der tienden te Wijk b.D. luidt als volgt: „Item decima in Wijce major et minuta, que distinguitur in octo partes vulgariter dictas *bloec*, quarum prima vocatur *Melwije*, secunda *Noerderweerd*, tercia *Weimaet*, quarta de *Hoenside*, quinta *die Engtiende*, sexta *dat Myddelbroeck*, septima *Dwerdijcvelt*, octava *Wykerwerd*” (waarvan Sweder heer van Gaesbeeck lijfpachter was)... Item est ibi etiam alia decima, que vocatur *Lotervelt*, que etiam ad prepositum unacum decimis antedictis pertinere deberet sed dominus de Abcoude, ut dicitur, se illam tenere a domino Trajectensi in feodum”. Dit wil zeggen, dat de proost van Oudmunster grove en smalle tienden bezat, gelegen in 8 blokken, waarvan de lijfpacht toekwam aan Sweder heer van Gaesbeeck, terwijl de proost ook gerechtigd meende te zijn tot de tiend van het Leuterveld. De heer van Abcoude beweerde evenwel, dat hij de laatste tiend van de bisschop in leen hield. In de door dr. K. Heeringa uitgegeven Rekeningen van het Bisdom Utrecht, I, 2, blz. 782-839 passim komen grove en smalle tienden van het Leuterveld onder de bisdomstienden voor. Een paar eeuwen later behoorden deze tot de Oudmunstertienden, vergel. archief kapittel van Oudmunster, inv. no. 726.

18) De proost van Oudmunster beleent 14 febr. 1500 Jaspar, heer van Culemborg, met „*die thienden ende die kerckgift van Mouderrick ende van Ecke*”, zie R.A. Gelderland, archief der heren en graven van Culemborg, inv. no. 5479, reg. no. 2674. De verpondingskohieren van 1650 in het archief der Staten van het Nijm. Kwartier vermelden o.m. de Oude Munsters tienden onder *Rijswijk* en de tiend van de „*Praesdie van Oltmunster*” onder *Echteld*. De Gelderse landdag stond 26 april 1714 aan de ontvanger der gebeneficieerde goederen van de Provincie Utrecht toe om volgens resolutie van de Staten van Utrecht te verkopen: 9 blokken tienden van Oudmunster te *Maurik*, $7\frac{1}{2}$ morgen ald. genaamd de Proostacker, 10 blokken tienden in *Echteld* en *Meel* en 7 blokken tienden in *Izendoorn*. Voor de Rijswijkse tienden vergel. Oorkondenboek Sticht Utrecht, II, nos. 917 en 918. Voor de patroonheiligen: dr. H. J. Kok, Enige Patrocinia in het middeleeuwse Bisdom Utrecht, 1958, blz. 51 en 106.

19) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 375.

de Noormannen hadden geheerst.²⁰⁾ Wij zagen al, dat de Duitse koning in 948 de Utrechtse kerk bevestigde in alle rechten, door haar tevoren bezeten in de „villa” Wijk, voorheen Dorestad, en de streek vandaar tot aan de zee en in de kuststreken. Na 948 zijn er aan de goederenlijst („commemoratio”) nog een aantal optekeningen toegevoegd.

De eerste drie posten op de goederenlijst betreffen Dorestad c.a. en Rijswijk. Te Rijswijk heeft „Sint Maarten” het land, dat gewoonlijk Rec (waarschijnlijk: Ret, d.w.z. Riet?) genoemd wordt en tussen de Holanwehg en Fengrinhahusonham ligt, en de kerk met bijbehorende landerijen en drie hoeven (mansi). Opgemerkt moge worden, dat er onder Maurik een Hoolweg voorkomt, welke de Broek- en de Perkstraat verbindt en vroeger de scheiding vormde tussen twee tiendblokken van de proosdij van Oudmunster.

De tekst van de post, waarmede de goederenlijst begint, luidt in vertaling aldus (vergel. Jaarboekje 1950, blz. 68 noot 3): „*de kerk, geheten de Opkerk, in Dorestad met alle toebehoren, landerijen, weiden, hooilanden, wateren en waterlopen, visserijen, dit alles, met de waard bij de kerk is van de Heilige Maarten, overal in het rond tussen Rijn en Lek, alsook de waard bij Beusichem, meer naar de buurschap Rijswijk toe, dit alles is van de Heilige Maarten. Van de voorgenoemde „vicus” (Dorestad) is een aandeel ter grootte van één tiende in alles van de Heilige Maarten*” („In Dorstado ecclesia, que vocatur Up-chririca, cum omnibus apendiciis, terris, pratis, pascuis, aquis aquarumve decursibus, piscationibus, omnia hec, cum insula, que jacet juxta ecclesiam, Sancti Martini, circumquaque inter Renum et Loccham, et insulam (vierde i.pl.v. eerste naamval) quoque juxta Buosinhem, que propior ville Risuuc, hec omnia Sancti Martini. De vico etiam supra nominato (d.i. Dorestado) decima pars Sancti Martini in omnibus rebus”).

De samenstellers van de goederenlijst konden gebruik maken van de oorkondenschat der toenmalige Utrechtse kerk. Een gedeelte ervan bleef in afschrift voor ons bewaard. Mr. S. Muller Fz sprak van het „*cartularium Radbodi*”, het oorkondenboek van Radbod, bisschop van Utrecht in de jaren 899-917. Hiertoe behoren, behalve de goederenlijst zelf, onder andere de teksten van de diploma's van Lodewijk de Vrome van 18 maart 815 en van Zwentibold van 24 juni 896, waarin sprake is van het recht van immuniteit voor de lieden der Utrechtse kerk, wanneer zij waren aanvoerden op de oever van Dorestad, en van het tiende aandeel van alle domein-inkomsten aldaar. Tot het cartularium van bisschop Radbod kan men ook de schenkingsoorkonde van Karel de Grote van 8 juni 777 rekenen. Bij deze oorkonde begiftigde de koning der Franken en Longobarden de priester Albricus, destijds bestuurder van de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht, 1°. met goederen en rechten, welke door graaf Wigger (Vuiggerus comes) in leen gehouden werden en te Leusden gelegen waren, met vier foreesten ter weerszijden van de Eem, en 2°. met de Opkerk (*Vpkirika, Ubkirica*), gebouwd te Dorestad, met honderd roeden grond er rond om heen, alsmede het „*ripaticum*” (oeverrecht) aan de Lek en een

20) Alsv., I, no. 49. M. Gysseling en A. C. F. Koch, *Diplomata Belgica*, no. 195. D. P. Blok, Het Goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht, in *Mededelingen van de Ver. voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 33ste jrg., 1957, blz. 89.

waard bij de (Op-)kerk aan de oostzijde gelegen tussen Rijn en Lek. Het onder 2°. vermelde kan men in gewijzigde bewoordingen terug vinden in de goederenlijst van Sint Maarten.²¹⁾

Bij mijn weergave van de inhoud van de oorkonde volg ik de opvatting van mr. S. Muller Fz bij zijn uitgave in *Het Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht* (1892), no. 8, en van dr. G. Brom, „*Regesten van Oorkonden betreffende het Sticht Utrecht*” I (1908), no. 43, waarbij ik „insula” niet door „eiland”, maar door het meer juiste „waard” vertaal. Aangezien de tekst niet feilloos is overgeleverd en weinig herinnert aan klassiek Latijn, heeft de uitlegging nogal wat moeilijkheden gegeven. Om dit te verduidelijken laat ik een gedeelte van de latijnse tekst volgen: „Carolus, gratia Dei rex Francorum et Longabordorum. . . Igitur compertum sit omnium fidelium nostrorum magnitudini, qualiter donamus ad basilicam Sancti Martini, que est constructa Trajecto Veteri subtus Dorestato, ubi venerabilis vir Albricus, presbiter atque electus rector, preesse videtur, hoc est villa nuncupante Lisiduna (volgen de goederen en rechten te Leusden enz.) . . . Similiter donamus ad ecclesiam Sancti Martini que est super Dorestad constructa et appellatur Vpkirika de omnique parte centum perticas de terra, ut omni tempore predicta basilica spacium terre centum perticas habere debeat, et cum ripaticum illum super Lokkia et insulam illam prope ipsam aecclesiam ad partem orientalem inter Hrenum et Lokkiam”. Letterlijk vertaald: „Karel, bij de gratie Gods, koning der Franken en Longobarden. . . Derhalve zij ter kennis gebracht van de menigte onzer getrouwen, hoe wij aan de basiliek van Sint Maarten, welke in het Oude Trecht gebouwd is, waar de eerwaarde man Alberic, priester en gekozen bestuurder („rector”), geacht wordt aan het hoofd te staan, schenken . . . (volgen de rechten en goederen in de „villa” genaamd Leusden enz.) . . . Op gelijke wijze geven wij aan de kerk van Sint Maarten de zogenaamde Opkerk (Vpkirika), welke te Dorestad gebouwd is, en honderd roeden aan grond er rond om heen, dewijl de voorgenoemde basiliek ten allen tijde een terrein van honderd roeden behoort te hebben, en daarbij („et cum”) het oeverrecht („ripaticum illum”) aan de Lek en de waard nabij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek”.²²⁾

Waar nu de goederenlijst van de kerk van Utrecht geen twijfel laat aan het feit, dat de Opkerk te Dorestad aan „Sint Maarten” toebehoort, moet de Opkerk in de oorkonde van 777 het voorwerp van schenking zijn aan de kerk of basiliek van Sint Maarten in het Oude Trecht en evenzo de honderd

21) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 48. *Diplomata Belgica*, no. 178. Zie ook Joannes de Beka et Wilhelmus Heda, *De Episcopis Ultrajectinis, recogniti . . . ab Arn. Buchelio*, 1643, blz. 41. Vergel. dr. A. C. Bouman in *Nederlandsch Archievenblad*, 28ste jrg., 1919/1920, blz. 99, oorkonde no. 6 met beschouwing, en dr. I. H. Gossens, *De oude Kern van het Bisdom Utrecht, Verspreide Geschriften*, 1946, blz. 119. Voorts: mr. J. W. C. van Campen, *Handel en Nijverheid te Dorestad en Trajectum in de Frankische Tijd, Jaarboekje „Oud-Utrecht”*, 1959, blz. 40-42, en M. van Vliet, a.a.b., blz. 324-330 met de noten.

22) „et cum ripaticum illum” geef ik weer: „en daarbij het oeverrecht”. M.i. heeft de oorkondeschrijver van Karel de Grote op de palts te Nijmegen de woorden „et cum” in strijd met het klassieke Latijn gebezigd voor „en mede”. Mede is een bijwoord; dit verklaart het gebruik van de accusatief na „cum”. „Ripaticum illum” en „insulam illam” staan in de 4de naamval als lijdend voorwerp bij „donamus”, „schenken wij”, „geven wij”.

(vierkante) roeden om de Opkerk en verder het oeverrecht of „ripaticus” (het woord staat in de vierde naamvall!) en de waard ten oosten van de Opkerk. Dr. A. C. Bouman, een der bewerkers van het eerste deel van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, was de opvatting toegedaan, dat het zinsdeel „que est super Dorestad constructa et appellatur Vpkirika” een van het voorafgaande afhankelijke bijzijn was. Hij vertaalde dus: „... geven wij aan de kerk van Sint Maarten, welke te Dorestad gebouwd is en in de volksmond Opkerk wordt genoemd, honderd roeden aan grond rond om deze kerk” enz. Om zijn weergave aannemelijk te maken, nam hij aan, dat omstreeks 777 de stand van zaken aldus was, „dat er twee aan St. Maarten gewijde kerken bestonden, waarvan de grootste, te Utrecht, zeker de moederkerk was.” De dochterkerk was, naar Bouman op grond van de aan deze gedane schenking betoogt, toentertijd zelfstandig, maar zou na 777 aan de Dom te Utrecht gekomen zijn, gezien haar vermelding op de goederenlijst van de Sint Maartenskerk te Utrecht. Een zinswending in de trant van „que(=quae) est super Dorestad constructa... Vpkirika” komt evenwel vaker voor in oorkonden uit de vroege middeleeuwen. Hier komt bij, dat in Boumans weergave er geen rekening mede wordt gehouden, dat er achter Vpkirika volgt „de omnique parte...”, d.w.z. „en aan alle kanten...” („en er rond om heen...”). Het voegwoord „en” (in het Latijn „-que”) wijst erop, dat zowel de Opkerk als de honderd(vierkante) roeden er om heen objecten van schenking waren. Dr. Bouman heeft opgemerkt, dat uit de omstandigheid, dat de kerk te Dorestad in de volksmond „Opkerk” heette, kan worden opgemaakt, dat deze kerk reeds enige tijd bestond, voordat de schenkingshandeling van Karel de Grote plaats had. Dit maakt het mijns inziens onaanneemelijk, dat eerst in 777 aan de Opkerk een terrein van honderd vierkante roeden er rond om heen zou zijn gegeven. Kerkgebouw en kerkhof behoorden bijeen en werden tezamen in 777 aan de Utrechtse kerk overgegeven.

Het is al een halve eeuw geleden, dat dr. Bouman zijn beschouwing naar aanleiding van de oorkonde van 777 in het licht gaf. Het zou niet nodig zijn daar thans op in te gaan, ware het niet, dat dr. Martina van Vliet zich in haar bekende proefschrift *Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams* (1961) een voorstandster van Boumans tekstopvatting betoont. Maar zij schrijft ook: „Welke vertaling van onze oorkonde men ook volgt, in beide gevallen (d.w.z. van Bouman en de hem volgende dr. R. R. Post enerzijds en anderzijds mr. S. Muller Fz, dr. G. Brom en dr. I. H. Gosses) wordt Albricus, de in Trecht zetelende opvolger van Willibrord en bestuurder der Utrechtse Maartenskerk, aangewezen als beheerder van de geschonken goederen. In de oudste goederenlijst van de Maartenskerk (777-866, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 49) komt de Upkirica dan ook als schenking voor: direct of indirect kwamen derhalve in 777 de „...ripaticum” en „insula” in het bezit van de Utrechtse bisschopszetel”.

Karel de Grote voegde aan de schenkingshandeling van 8 juni 777 de bepaling toe, dat de priester Alberik of zijn opvolgers in het bestuur van de Sint Maartensbasiliek in het Oude Trecht (Utrecht) de geschonken goederen („predicta loca”, men denke aan Frans „localités”, onroerende goederen) ten

behoefte van de Utrechtse kerk zouden hebben, houden, beheren, besturen en erover beschikken en ermee handelen naar eigen goeddunken. Voorts verkreeg de Utrechtse kerk immuniteitsrecht met betrekking tot al het geschonkene. Het is dan ook buiten kijf, dat de bisschopszetel van Utrecht (Sint Maarten) eigenaresse werd van alles, wat de Frankische koning in 777 te Leusden en Dorestad uit het koninklijke domein overgaf, dus ook van de Opkerk c.a. Het wegschenken van een kerk („ecclesia”) betrof in de vroege middeleeuwen niet slechts het kerkgebouw en de grond, maar eveneens het recht om de kerk voor de eredienst in orde te maken en te laten bedienen, en voorts de goederen en inkomsten te beheren en te genieten, welke met de kerk verbonden waren, onder verplichting voor het levensonderhoud van de geestelijke en verdere bedienaren van de kerk en de instandhouding van het kerkgebouw enz. zorg te dragen. Na de Noormannentijd herkreëg de kerk van Utrecht haar vroegere rechten. Dat wil zeggen, dat het bisdom kon beschikken over de kerkelijke rechten en de tienden in het kerspel Wijk, voorheen Dorestad. Tengevolge van de scheiding van goederen, welke zich voltrok tussen de bisschop enerzijds en de geestelijke heren van de kapittelkerken van Sint Maarten (Domkerk) en Sint Salvator (Oudmunster), kon na de 10de eeuw de proost van Oudmunster optreden als kerkheer en tiendheer in het kerspel Wijk. Met andere woorden: de proost was in het bezit van het patronaatsrecht (jus patronatus).

Legt men de teksten van de goederenlijst van Sint Maarten en van het diploma van 777 naast elkaar, dan ontwaart men, dat de Opkerk op de goederenlijst „in” Dorestad stond, maar in het diploma „super” Dorestad. Dr. I. H. Gosses stelde de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht „subtus” (variant „subter”), d.i. *beneden*, Dorestad met haar eigen kerkelijke bestuurskring naast de Opkerk, welke *boven* Dorestad („super D.”) was gebouwd, eveneens met haar eigen kerkelijke bestuurskring. Hij vermoedde, dat de „parochie” Dorestad afgescheiden was van de enige parochie, welke het bisdom bezat, toen daaromheen nog zendingsgebied lag, namelijk de parochie van de kathedrale kerk van Utrecht. Nu geeft de goederenlijst van Sint Maarten in plaats van „super” Dorestad: „in” Dorestad. Volgens het Glossarium van Ducange (uitgave van 1886) in voce „super”, 3, kwam dit woord in vroeg-middel-eeuwse teksten voor in de betekenis van „prope”, „juxta”, d.w.z. in de nabijheid van, in dezelfde zin als Frans „sur”. Hiermede vervalt de noodzaak om de Opkerk aan het zuidoostelijke einde van Dorestad, bovenstrooms, te plaatsen. Uit de benaming Upkirica, Opkerk, kan blijken, dat dit kerkgebouw op een hoogte stond, hetzij een natuurlijke heuvel, hetzij een opgehoogd stuk grond of een terp. Dat het gebouw in de wandeling „bovenkerk” zou zijn genoemd in tegenstelling tot de beneden Dorestad gelegen Sint Maartenskerk te Utrecht, lijkt mij minder waarschijnlijk, aangezien zulke toenamen in den regel door de omwonenden gegeven worden, die allereerst aan plaatselijke eigenaardigheden denken.

Tezamen met de Opkerk en bijbehorend terrein verkreeg de Utrechtse bisschopszetel in 777 de „ripaticus” (het oeverrecht) aan de Lek en de waard („insula”) bij de kerk aan de oostkant tussen Rijn en Lek. De meest gangbare betekenis van „ripaticus” (mannelijk) of „ripaticum” (onzijdig) is heffing,

geïnd op de rivieroever, zoals bijv. van schepen, welke koopwaar aanvoeren of met nieuwe lading afvaren. In het algemeen wijst de term „ripaticus/ripaticum” op een recht met betrekking tot een rivieroever en wel de oever van een stroom, welke het karakter draagt van een „via regia”, een koninklijke stroom, waar de koopvaart gebruik van maakt. Blijkens de „definitio regalium” (opsomming van regaliën) van keizer Frederik I van 1158 (Feudorum libri, lib. II, tit. LVI), waarin het heet: „... viae publicae, flumina navigabilia et ex quibus fiunt navigabilia, portus, ripatica, vectigalia, quae vulgo dicuntur telonia...” (... openbare wegen, bevaarbare stromen en daardoor gevoede vaarwateren, havens, „ripatica” oftewel oeverrechten, tollen . . .), dient men het oeverrecht wèl te onderscheiden van een tol. Een „ripaticus/ripaticum” is kennelijk geen rivier- of landtol. Het belang van de verkrijging van het oeverrecht aan de Lek voor de Utrechtse kerk zal men hierin mogen zien, dat zich aan de zuidzijde van de Lek de „vicus” of „wik”(=wijk) Rijswijk begon te ontwikkelen, een plaats, waar goederen uit schepen konden worden overgeslagen voor vervoer van de Lek en de Rijn door de Betuwe naar de Waal of omgekeerd op de wijze, als bekend is van het meer oostelijk gelegen Randwijk (Renwijk). De „vicus” Rijswijk heeft zich echter niet tot een koopmansnederzetting van enige betekenis ontwikkeld. Wel treft men hier, evenals bij Randwijk, later een veer aan.²³⁾

Het is opmerkenswaard, dat de goederenlijst van Sint Maarten van het oeverrecht geen melding maakt. Er komt op deze lijst wel een waard voor, gelegen bij Beusichem, meer naar Rijswijk toe. Dit zou - alhoewel aan de rechteroever van de Lek liggend - de polder (geheel of ten dele) Bossenwaard kunnen zijn, welke tot de heerschappij van Wijk bij Duurstede heeft behoord.

Over de waard bij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek straks nader.

IV. Het kerkje op de Heul en de kerk op het Oude Kerkhof

Holwerda's kerkgebouwtje op de Heul werd, gelijk wij zagen, tijdens de opgravingen onder leiding van Prof. Van Es herontdekt, doch bleek niet binnen het „pomerium” van een Frankisch „castellum” te staan en evenmin op een grafveld, zoals dr. Holwerda meende. Het kerkje stond op een open ruimte met ernaast aan de zuidzijde een klokkestoel, terwijl zich in een boog om het kerkterrein heen een grafveld bleek uit te strekken. Verderop werden resten van ruime boerenwoningen c.a. aangetroffen. Dit alles was uit de Karolingische tijd. De klokkestoel wijst erop, dat het kerkje een parochiale bestemming had; terwijl de gehele aanleg doet vermoeden, dat het gebouw voor dit doel opzettelijk was gesticht. Dicht bij de stad Wijk bij Duurstede, even buiten de Veldpoort werd nog een Karolingische begraafplaats gevonden zonder kerkje.

Het houten, door brand verwoeste kerkgebouwtje op de Heul zal - gelet op

23) Tot voor kort drukte men de Feudorum libri af achter het Corpus Juris; ik gebruikte de „editio stereotypa”, 14de druk, 1872, pars tertia.

Voor „wik” - of „wijk” - nederzettingen, zie Walther Vogel, Wik-orte und Wikinger. Eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens, in Hansische Geschichtsblätter, 60ste jrg. 1935, blz. 5. Voor Randwijk: Rijnwijk-Randwijk en het ontstaan van Nieuw-Wageningen, in Bijdragen en Med. van de Ver. Gelre, XXXIX, 1936, blz. 33.

zijn parochiale bestemming en zijn plaatsing op een hoogte - voor de Vpkirica of Opkerk van 777 gehouden mogen worden. Het kerkje, dat deel uitmaakte van het Frankische koninklijke domeingood, zal omstreeks 723 zijn gesticht in opdracht van Karel Martel, toen hij Willibrord begiftigde met domeingood in de castra Trecht en Vechten c.a. De plaats van het kerkje op de Heul terzijde van Cothense weg en Hoogstraat, terzijde dus van de koopmanswijk Dorestad, vertoont - naar drs. H. Halbertsma mij vertelde - overeenkomst met hetgeen te Tiel bij het oudheidkundig bodemonderzoek kon worden vastgesteld.

Indien nu de Opkerk op de Heul stond, waar moet dan de waard bij de kerk aan de oostzijde tussen Rijn en Lek gezocht worden? De waard, welke thans ten oosten van de Heul te vinden is, is de Noorderwaard. Deze waard is bij gedeelten ontstaan vóór de 14de eeuw. Zo ligt het goed Rijinna, dat eens aan het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk bij Duurstede behoorde, op een jongere aanwas van de Noorderwaard. Toch komt het mij weinig waarschijnlijk voor, dat de Noorderwaard, zij het dan in een aanvangsstadium, in het laatste kwart van de 8ste eeuw reeds aanwezig was. Men heeft namelijk sporen van aanlegsteigers teruggevonden langs de Hoogstraat, wat betekent, dat de Rijn, toen Dorestad nog in volle fleur als koopmanswijk in wezen was, een bevaarbare hoofd- of nevenstroom langs de Hoogstraatoever moet hebben gehad. Stelt men zich in gedachten bij de Opkerk op en richt men zijn ogen langs de kerk heen oostwaarts, dan ziet men het punt, waar zich vóór de stormvloeden der 9de eeuw Rijn en Lek splitsen. Men bedenke, dat destijds Rijn en Lek niet in elkaars verlengde liepen, maar dat de Rijn, even vóór het afsplitsingspunt van de Lek ter hoogte van de westelijke arm om de Roodvoet (een weinig oostelijk van de Rijswijkse molen) omhoog in noordwestelijke richting. Tussen Rijn en Lek aan de Doresteedse zijde kan het „castrum Duristate” hebben bestaan, dat den Friezenkoning Radbod tot een steunpunt had gestrekt. Een waard bij dit „castrum” moet strategische betekenis hebben gehad. De waard lag echter niet in de nabijheid van de Opkerk („prope ecclesiam”). Het wil mij voorkomen, dat de oorkondeschrijver op weinig gelukkige wijze gepoogd heeft een nederduitse manier van uitdrukken in het Latijn weer te geven. Vertaalt men „prope ecclesiam” door „bijlans (middelnederlands: bilanges) de kerk” of door „nevens (in de betekenis: langs de zijde van) de kerk”, dan laat zich de ingewikkelde plaatsbepaling van de waard in de oorkonde van 777 gemakkelijk toepassen op de waard aan de Doresteedse kant, bij het beginpunt van de Lek.²⁴⁾ Waard en „castrum”-overblijfselen zijn in de loop van de 9de eeuw door de stormvloeden weggespoeld. Op deze plaats ontstond naderhand de z.g. domeinenwaard oostelijk van de stad Wijk bij Duurstede.

Het kerkgebouwtje op de Heul werd door brand verwoest. Van herbouw op dezelfde plek is niets gebleken. De kerspellingen van de „villa” Wijk, voor-

24) D. P. Blok en A. C. F. Koch, De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging der Stad, in Mededelingen van de Ver. voor Naamkunde te Leuven en van de Commissie voor naamkunde te Amsterdam, 14de jrg., 1964, 1-2 geven op blz. 40 over de ligging van de waard oostelijk van de kerk in de oorkonde van 8 juni 777 een weinig aannemelijke opvatting ten beste.

heen Dorestad, gingen ter kerke naar een godshuis, dat elders op het oude land gesticht werd. Wat de Heul betreft: in het leenboek van de proostdij van Oudmunster te Utrecht over 1438-1561 komt een van de proost in leen gehouden goed voor, dat als volgt wordt omschreven: „*twintich mergen ende vier hont lants, tyns- ende tientvry, also als die gelegen sijn in den kerspel van Wijck ende geheyten sijn t guet ten Hulle*”. De tot het goed ten Hulle behorende percelen lagen verspreid, naar uit een nadere specificatie blijkt. Slechts drie morgens en één hond lagen „*opten Hulle*”. De proost van Oudmunster beleende in 1446 Evert Over die Vecht met het goed, in 1476 Jacob Over die Vecht en in 1485 jonkvrouw Janna Jacobs dochter Over die Vecht.²⁵⁾ Het lijkt een aantrekkelijke gedachte om de bedoelde leenpercelen in verband te brengen met het voormalige kerkje, de Karolingische Opkerk, aangezien de proost van Oudmunster het patronaatsrecht in het kerspel Wijk bezat en de percelen van het goed ten Hulle vrijdom van tyns en tiend genoten.

Op de plattegrond van Jacob van Deventer vindt men ten noorden van de Steenstraat een rechthoekig terrein met een kapel, Sancti Crucis geheten (1560). De Steenstraat is, zoals men weet, een uit de Romeinse tijd stammende heerweg. Even meer westelijk buigt de Trechtweg (min juist ook Trekweg genoemd) af naar Utrecht.

In de buurt lagen verschillende leen- en erfpachtsgoederen van Oudmunster. Het kapittel in de Sint Janskerk binnen Wijk bij Duurstede kreeg bij zijn oprichting in 1365 onder meer „*twe merghen lants, gheleghen bij den Ouden Kerchoeve buten der poerten tot Wijc, daer boven naest ghelant sijn Peter Henric mit lande, dat hy van den heren van Oude Munster in erfpacht heeft, ende Godevaert van Amersfoert, beneden Peter Dircs soen ende Ghiselbracht Caelwaerd*”. Onder de belendingen boven en beneden verstaat men onderscheidenlijk die aan de oost- en aan de westzijde van het perceel. Verder maakt het leenboek van de proostdij van Oudmunster van 1395 melding van „*en hofstede, gelegen te Wijc tegen den Steenwech by der Ouder Kerken, daer die here van Abcoude boven naest gelant is ende beneden die gemene wech,*” welke „hofstede” (=huisplaats) in leen gehouden werd door Dirc van Honswijk en zijn vrouw Lijsbet. In hetzelfde leenboek van 1395 komt een door Steven van Boechout in leen gehouden goed voor, dat omschreven wordt aldus: „*IIII½ hont lants, gelegen in den kerspel van Wijc, daer op t oesteynde dat Oude Kerchof van Wijc naest gelant is ende op die noertsyde die here van Apcoude ende die zuutsyde die gemene straet ende op t westeynde Johan Taetsen stege*”.²⁵⁾

De „Oude Kerk” van Wijk bij de Steenstraat uit de leenadministratie van Oudmunster van 1395 stond in de 15de en de 16de eeuw bekend als *kapel op het Oude Kerkhof, Heilige Kruiskapel* of *Sint Antoniuskapel*. Deze kapel komt geregeld voor in de rekeningen van het kapittel in de Sint Janskerk te Wijk bij Duurstede van 1467/68 en later, alsmede in de staat der bezittingen van dit college.²⁶⁾ Het Oude Kerkhof besloeg een gedeelte van het terrein, dat in 1828

25) Rijksarchief Utrecht, archief van het kapittel van Oudmunster, inv. no. 1846, I, de daarin voorkomende leenmannenlijst van 1395 en fol. XXV, LXXXV verso en CII.

26) Jaarboekje „Oud-Utrecht”, 1950, blz. 63 vlg.

voor de aanleg van een algemene begraafplaats werd bestemd. Deze omstandigheid heeft tot nog toe een beletsel opgeleverd voor een uitgebreid oudheidkundig bodemonderzoek. Het is daarom nog niet mogelijk om vast te stellen, wanneer de „Oude Kerk” werd gebouwd en in hoeverre dit bouwwerk voorganger(s) heeft gehad. In 1849 heeft de R.K. gemeente, die een stuk van de algemene begraafplaats ter beschikking had, opnieuw een Sint Antoniuskapel opgericht, welke thans geen godsdienstige bestemming meer heeft.²⁷⁾

De benamingen Oude Kerk en Oude Kerkhof maken het ons duidelijk, dat hier het kerkelijke centrum van het kerspel Wijk te vinden was, voordat men er toe overging om binnen de veste van het nieuwe stadje Wijk bij Duurstede een nieuwe parochiekerk te bouwen. Het oude gebouw bij de Steenstraat bleef evenwel voor de eredienst bestemd. De naam Sint Antoniuskapel, waarschijnlijk ter ere van Sint Antonius, een der vier Heilige Maarschalken Antonius, Cornelius, Quirinus of Theobaldus en Hubertus, kan er op wijzen, dat het godshuis een functie verkreeg als buurtkapel voor de buren in het Wijkse gerecht. De andere naam, die van kapel van het Heilige Kruis, ontleende men aan de vicarie, welke door een der heren van Wijk bij Duurstede in het godshuis werd gesticht ter ere van het Heilige Kruis en van de Heilige Brigida van Schotland, maagd. De vicaris, in de wandeling aangeduid als priester op het Oude Kerkhof, was verplicht zoveel missen te doen, als een goed priester vermocht, en maakte deel uit van het college van vicarissen, die als koorgezellen en memorieheren gezamenlijk dienst deden in de Sint Janskerk binnen de veste. Het collatierecht van de vicarie van het Heilige Kruis en de Heilige Brigida kwam in 1459 tegelijk met de heerschappij van Wijk bij Duurstede aan bisschop David en zijn opvolgers op de Utrechtse bisschopszetel in hun hoedanigheid van wereldlijk vorst. In 1528 ging het collatierecht over aan Karel V tegelijk met het wereldlijk gezag (de temporaliteit) over het Sticht. Naderhand werd de vicarie door de stadhouder van de Provincie Utrecht begeven. Prins Maurits heeft de inkomsten van de fundatie aan de magistraat van Wijk bij Duurstede verleend ten bate van de kerk- en schooldienst. De laatste R.K. geestelijke, die vóór de Reformatie met het vicaris beneficie bekleed geweest is, was Hendrik Rataller, deken van het kapittel van Wijk bij Duurstede.²⁸⁾

De door brand en andere oorzaken in verval geraakte kapel werd volgens besluit van de Wijkse magistraat van 14 maart 1586 gesloopt, terwijl de ledig gekomen grond in 1592 en 1594 bij gedeelten werd verkocht. Dat de stedelijke regering over de kapel en de grond beschikkingsmacht kon uitoefenen, laat zich verklaren uit de omstandigheid, dat de kapelfabriek evenals de kerkfabriek van de Sint Janskerk in de stad van overheidswege werd beheerd. De magistraat was als zodanig opperkerkmeester van de kerkfabriek van de

27) H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*, 1951, blz. 74 vlg.

28) Oud-archief der Gemeente Wijk bij Duurstede (Verslag omtrent oude gemeente-, waterschaps- en veenderijarchieven in de Provincie Utrecht over 1894, blz. 3-108), inv. nos. 526-530. Mr. H. VerLoren van Themaat, *Geschiedenis der Vicarien en het Vicarierecht in de Provincie Utrecht*, 1881, blz. 260, 265. B. J. L. de Geer van Jutphaas, *Rapport over de Vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen in Utrecht*, blz. 53.

parochiale kerk. De kapelfabriek betrof een voormalige parochiale kerk, welke als buurtkapel in gebruik gebleven was.

Tussen de Opkerk en de latere, aan Sint Johannes de Doper gewijde parochiale kerk te Wijk bij Duurstede bestaat een rechts- en kerkhistorisch verband: het patronaatsrecht van de Frankische koning als stichter van de koninklijke eigenkerk, te weten de Opkerk te Dorestad, kwam tengevolge van de schenking van Karel de Grote aan de Sint Maartenskerk in het Oude Trecht, d.w.z. aan de Utrechtse bisschoppelijke stoel, en was tenslotte verbonden aan de proostdij van de Sint Salvatorkerk of Oudmunster te Utrecht. Op grond van het patronaatsrecht kon de proost van Oudmunster de cure of pastorie van de Sint Janskerk in Wijk bij Duurstede vergeven. Eveneens is er een rechts- en kerkhistorisch verband tussen de Oude Kerk op het Oude Kerkhof en de Sint Janskerk in de stad: de parochiale functie van de kerk op het Oude Kerkhof is overgegaan op de Sint Janskerk binnen de veste Wijk bij Duurstede.

V. Johannes de Doper als patroonheilige

De Wijkse parochiale kerk had, gelijk bekend, Sint Johannes de Doper tot patroonheilige. Dit doet vermoeden, dat de Opkerk te Dorestad als voorganger van de Oude Kerk bij de Steenstraat en van de laat-middeleeuwse kerk in de stad reeds aan dezelfde schutspatroon gewijd kon zijn. Tot 8 juni 777 maakte de Opkerk deel van het koninklijke domein uit. Dat een koninklijke eigenkerk inderdaad Johannes de Doper als beschermheilige kon hebben, blijkt uit een studie van Theodor Rensing.²⁹⁾ Deze schrijver wijst erop, dat Johannes de Doper, de wegbereider van Christus, in de oudste „*laudes Regiae*” (van 783-792) voorkomt als voorspraak van Karel de Grote en tot diep in de middeleeuwen als schutspatroon van het koningschap vereerd wordt. Men treft Johannes de Doper dan ook wel aan als patroonheilige van kerken en kapellen van koningshoven. Voorts heeft Albert K. Hömberg in een verhandeling over de kerkelijke indeling van Westfalen³⁰⁾ voorbeelden gegeven van met rijkshoven verbonden kerken, welke aan Sint Johannes de Doper gewijd waren, waaronder kerken te Witten bij Dortmund, Kirchhellen bij Recklinghausen en Erwitte aan de Hellweg niet ver van Soest. Hömberg is van mening, dat aan Sint Johannes de Doper toegewijde kerken en kapellen in veel gevallen terug gaan op doopkerken uit de tijd der kerstening.

Wij zagen boven, dat de kerk van Echteld, welke evenals de kerk van Wijk ter begeving stond van de proost van Oudmunster te Utrecht, Sint Johannes de Doper tot patroonheilige had. De kerk heeft in nauw verband gestaan tot de hof te Echteld, een der vele bezittingen van het kapittel van Oudmunster. Zou Echteld, dat zo dicht bij Tiel en Zandwijk ligt, eens tot het koninklijke domein behoord hebben?³¹⁾

29) Theodor Rensing, Johannes der Täufer, Patron des Westwerks von Corvey und Patron des Königtums, in Westfalen, 42. Band, 1964, blz. 353 e.v.

30) Albert K. Hömberg, Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westfalen, in Westfälische Forschungen, Mitteilungen des Prov. Instituts für Westfälische Landes- und Volkskunde, 6. Band, 1943-1952, blz. 92-94.

31) Guido Rothoff, Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit, 1953 (Rheinisches Archiv 44), vermeldt géén koningsgoed te Echteld.

Onder de aan Oudmunster toekomende kerken waren er enige, welke Sint Maarten tot patroonheilige hadden. Men kan deze godshuizen tot de oudste van het Utrechtse bisdom rekenen. Toch wil ik een Sint Maartenspatrocinium voor de Opkerk (777) niet zonder meer aanvaarden. Van een traditie met betrekking tot Sint Maarten als patroonheilige der parochie was althans in het latere kerspel Wijk geen sprake. In 15de eeuwse acten noemen zich de leden van het kapittel in de kerk te Wijk „*decanus et capitulum ecclesiae collegiatae (et parochialis) Sancti Johannis Baptistae*” (deken en kapittel van de collegiale (en parochiale) kerk van Sint Johannes de Doper). Sint Maarten kenden de kapittelheren zelfs niet als neven-patroonheilige hunner kerk³²). De Heilige Martinus van Tours was de beschermheilige van het bisdom Utrecht. Naast Sint Maarten werden ook andere beschermheiligen vereerd. Toen bisschop Adelbold in 1023 de geheel herbouwde Domkerk plechtig in gebruik nam in tegenwoordigheid van de Duitse koning Hendrik II en twaalf bisschoppen, wijdde hij het hoofdaltaar „in honore(m) Sancti Johannis Baptiste et Sancti Thome, apostoli, et Sancti Martini, episcopi” (ter ere van Sint Johannes de Doper en Sint Thomas, apostel, en Sint Martinus, bisschop). Volgens oude traditie was de apostel Thomas patroonheilige geweest van het eerste van Keulen uit gestichte Frankische rijkskerkje in het vroegere Romeinse „castellum” Trecht (Utrecht). Sint Maarten was de schutspatroon van de Frankische heersers en werd door Willibrord als beschermheilige aangenomen van het kerkje, dat hij in het Trechtse „castellum” op of naast de ruïnen van het verwoeste Thomasheiligdom had laten bouwen. Sint Johannes de Doper, die door bisschop Adelbold tot voornaamste patroonheilige van zijn Nieuwe Munster of Domkerk werd verkozen, bracht de verbondenheid van het bisdom Utrecht met het Heilige Roomse Rijk tot uitdrukking. De kerk van Utrecht was een rijkskerk: de Duitse koning woonde in persoon de inwijdingsplechtigheid bij.

Toen bisschop Godefrid van Renen in 1173 de Domkerk herwijdde, liet hij aan de noordzijde van het hoofdaltaar in kristal gevat bloed van Johannes de Doper plaatsen en aan de zuidzijde een halswervel van Sint Maarten.³³) Sint Maarten bleef de schutspatroon van het bisdom en de Domkerk; aan Sint Johannes de Doper was bereids een der jongere Utrechtse kapittelkerken gewijd.

Ook de Sint Salvatorkerk te Utrecht, sedert de herbouw van de Sint Maartensdomkerk door bisschop Adelbold Oudmunster genoemd, telde Johannes de Doper onder haar patroonheiligen. In de befaamde schenkingsoorkonde

32) Vergel. mr. S. Muller Fz., Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht, reg. nos. 3743, 3918, 4420, 4828 en 4836.

33) Mr. S. Muller Fz., Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht, 1892, uitg. Hist. Gen., blz. 178, verslag van de wijdingen van de Domkerk, 22 juli 1173. Dit verslag is ontgaan aan J. Haslinghuis en C. J. A. Peeters, De Dom van Utrecht, 1965 (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, II, de Provincie Utrecht, 1ste stuk, De Gemeente Utrecht, 2de afl.). De beide schr. betogen op blz. 159, dat het Thomaspatrocinium slechts berust „op een twijfelachtige traditie, die haar begin schijnt te vinden in de zogenaamde Domtafelen kort na 1274... en door Beka (Chronica 1342-1364) wordt overgenomen”. Ook hun bewering, dat het vermogen van de kapittelen van de Dom en van Oudmunster „tot diep in de XVde eeuw ongescheiden bleef” is onjuist. Er zij aan herinnerd, dat deze twee kerken door Willibrord waren gesticht.

van de „villa” Elst van 9 juni 726³⁴⁾ wordt deze kerk omschreven als de basiliek, „que est constructa in honore(m) Salvatoris, Domini nostri Jesu Christi, et beate Marie, Genetricis Dei, sed et beatorum apostolorum Petri et Pauli omniumque apostolorum Sanctique Johannis Baptiste vel ceterorum sanctorum noscitur esse aedificata” (de basiliek, welke, gelijk bekend, gebouwd is ter ere van de Verlosser, onze Heer Jezus Christus, en de gelukzalige Maria, Moeder Gods, alsook van de gelukzalige apostelen Petrus en Paulus en alle (overige) apostelen en van de Heilige Johannes de Doper en alle overige heiligen).

Uit de bijzondere verering van Johannes de Doper in Utrecht laat zich het patrocinium van Sint Johannes Baptista in het kerspel Wijk afdoende verklaren. Nochtans geloof ik niet, dat Johannes de Doper eerst na 777 of liever na de Noormannentijd, toen de Utrechtse kerk in haar oude rechten werd hersteld, parochiebeschermheilige van Wijk geworden is. Het Karolingische kerkje op de Heul, de Opkerk te Dorestad, kan al van haar stichting af onder de hoede van de Doper hebben gestaan; het godshuis behoorde immers tot in het jaar 777 bij het domein van de Frankische koning.

Aan het eind gekomen van mijn beschouwingen, wil ik deze besluiten met de opmerking, dat de nieuwe opgravingen te Wijk bij Duurstede de opvattingen, zoals die zijn neergelegd in mijn korte bijdrage van 1950 (Jaarboekje 1950, blz. 61), op gelukkige wijze hebben bevestigd. Het kerkje, dat door Prof. Van Es op de Heul ontgraven werd, moet *een Karolingisch godshuis met parochiale functie* zijn geweest - getuige de aanwezigheid van een klokkestoel - en kan voor de Opkerk (Vpkirica) gehouden worden, welke door Karel de Grote aan de Utrechtse kerk geschonken werd in 777. Als kerk met parochiale functie is de Opkerk, het kerkje op de Heul derhalve, de voorgangster van de latere aan Sint Johannes de Doper gewijde kerk binnen de veste Wijk bij Duurstede. Echter niet de onmiddellijke voorgangster: de Oude Kerk op het Oude Kerkhof bij de Steenstraat heeft als kerspelkerk van Wijk dienst gedaan, voordat de kerk in het nieuwe stadje Wijk bij Duurstede kon worden gebouwd.³⁵⁾ Men houde hierbij in het oog, dat er aan de kerk op het zogeheten Oude Kerkhof een kerkje kan zijn voorafgegaan op een ons niet nader bekend terrein. De eredienst behoeft niet zonder tussenphase van de Heul naar de Steenstraat te zijn verplaat.

34) Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, no. 36, met onjuist regist.

35) Voor de nieuwe opgravingen zie W. A. van Es, Excavations at Dorestad: a Preliminary Report: 1967-1968, Berichten van het Oudheidkundig Bodemonderzoek, jrg. 19, 1969, blz. 183. Met spanning zien wij een soortgelijk verslag tegemoet over 1969 e.v. jaren.